

Türk mədəniyyətinin ulu yolu: zamanda kimlik, kimlikdə zaman

(Yığcam bilgiler)

Türk mədəniyyəti bir etnosun yaşayış tərzilə yanaşı, zaman və məkan içində formalaşan çoxqatlı ruhi dünyanı da təcəllə etdirir. Bu mədəniyyət təkamül etdikcə də, dirəniş göstərdikcə də öz mahiyyətini qorumağı bacaran nadir hadisələrdən biri olub. İmperiyaqların çöküşü, ideoloji dəyişikliklər, sürgünlər və ərirtmə, yoxetmə cəhdləri qarşısında türk mədəniyyəti həmişə özünü xatırladan bir kimlik modeli olub; çünki o, öz dövlətlər, imperiyalar quran yaxud quruculuq içində özünü göstərən böyük hadisədir. Həm də elə bir hadisə ki, zaman-zaman məhsul, şəkil, xeyrixahlıq və b. sonuclarından yararlanan yadlar-yabançılar adını "unudub", sanını çəkəməyib...

("Füyuzat" dergisinin 146-cı sayında yayımlanmış və burada kiçik qisaltma ilə verilən yazıda kulturoloji yanaşma ilə türk mədəniyyətinin tarixi inkişaf trayektoriyası araşdırılır; keçdiyi mərhələlər, qarşılaşdığı təsirlər, əldə etdiyi dəyərlər, göstərdiyi dirəniş gücü və çağdaş dönmədəki perspektivləri incələnir. Yazı, eyni zamanda, Türk dünyasının bu günkü intellektual birliliyənə konseptual töhfə vermə iddiasını daşıyır).

I. QƏDİM DÖNƏMLƏRDƏ TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ: RUHUN DOĞUŞU

Türk mədəniyyətinin əsas qatlarını etnoqrafik və filoloji araşdırmalarla birgə, mifoloji düşüncənin kulturoloji incələnməsi ilə də anlamaq mümkündür. Hər bir sivilizasiyanın bir "mifosferası" ("mif üzü") - ilkin düşüncə və davranış fəzası olur. Türk mifosferasının başlanğıcı isə Göy və Yer dualizmi, at kultu, qadın ruhaniyyəti və qutsal məkan anlayışı üzərində qurulub.

VIII yüzildə daşlara həkk olunmuş, abidə statusu qazanmış yazılar türk dövlətçilik düşüncəsinin yanında, mədəni özünüdərk şüurunun da ifadəsidir. Bilgə Tonyukuk və Kül Tigin kimi tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı olan mətnlərdə türkün dünyəyaya baxışı, varlıqla münasibəti və necə dəyərlər, kollektiv kimliyi aydın ifadə olunur - yeni "Türk budununu elindən ayırmayın!"

Türk mədəniyyətinin ilkin mərhələlərində kainata dair dərin fəlsəfi sistemlər formalaşib. Tenqri (Tanrı) Göyün sonsuzluğu ilə eyniləşdirilir, Şaman isə həm mənəvi başçı, həm də sosial Yölgösterən kimi çıxış edir. Şamanın cəzva (trans) halındakı "uçuş"u təkcə dini ayın olmayıb, mədəni kodun canlandırılmasıdır - bu gün də aşiq-ozan sənətində həmin izləri görmək mümkündür.

Oğuz Kağan, Dədəm Qorqud, Alpamış, Manas və Koroğlu kimi dastanlar, söyləmələr ədəbi nüsxələr olmaqla yanaşı, bütöv bir mədəniyyətin dildən-dilə ötürülən yaddaşdır. Bu dastanlarda qəhrəmanlıqla birgə ailə modeli, qadının mövqeyi, torpaqla bağlılıq və ən əsası - sözün qutsallığı anlayışı möhkəmlənib. Qopuzun, dombirinin, sazın ifasında təəcəssüm edən musiqi türk ruhunun səsinə ifadə edən arxaik kod kimi günümüze qədər gəlib çatıb.

Türk mifosunda Umay Ana - qoruyucu ana ruhudur. Eriş Xan - yeraltı aləmin yiyəsi kimi şər və sınaq rəmzidir. Bunlar, toplumun dualist düşüncə sistemini və kollektiv etik şüurunı yönləndirən obrazlar kimi çıxış edir.

II. TARİXİ TƏSİRLƏR VƏ MƏDƏNİ QARŞILIQLI TƏSİRLƏR

Türk mədəniyyəti tarix boyunca

heç vaxt tam təcrid edilmiş bir quruluşda olmayıb. Türküstandan (Orta Asiyadan) Anadoluya və daha uzaqlara qədər uzanan geniş coğrafiyada türk toplumları fərqli sivilizasiyalarla qarşılaşıb, savaşıb, ticarət bağları qurub, bəzən də həmin mədəniyyətlərə başçılıq (öncüllük) edib. Bu qarşılıqlı təsirlər əridilmə (assimilə) riski də yaradıb, yeni mədəni sintezlər üçün zəmin də formalaşdırıb. Tarixi-kulturoloji müstəvidə türk mədəniyyətinin təsirləndiyi əsas mədəni ocaqlar üç yöndə toplanır:

Türk tarixində (öyrənilən) ilk böyük mədəni qarşılaşmalar (indiki adı ilə desək) İran və Çin sivilizasiyaları ilə baş verib. Çin örnəyində dövlət təşkilatlanması və təqvim sistemi, İran örnəyində isə bədii-estetik düşüncə və metafizik fəlsəfə türk mədəniyyətinə sirayət edib: Özəlliklə Sasanilər dönmədə formalaşan saray mədəniyyəti sonralar Səlcuq və Səfəvi mədəni mühitlərində yenidən təzahür edib.

Çin təsiri - memarlıqda simmetriya prinsipi, göy mərkəzli kosmoloji baxış və rituallarda göyə yönəlik ayinlərdə təzahür edib.

İran təsiri - fars dili vasitəsilə poetik təhkiyənin inkişafı, miniatür sənətində üslubi fərqlər və təsəvvüf düşüncəsinin yayılması ilə əks olunub.

Bizans təsiri - Anadoluya keçiddən sonra inzibati təşkilatlanma, hüquq və şəhərsalma modelləri üzərindən türk idarəçilik mədəniyyətinə təsir göstərib.

VIII yüzildən etibarən İslamı qəbul edən türk toplumları bu dini qəbul etməklə yətimnəmiş, onu öz mədəni kodları ilə vəhdətə gətirərək orijinal bir Türk-İslam sintezi yaradıb. İslam artıq yalnız dini sistem olmaqla qayıb, yazı dili, ədəbi motiv, incəsənət, hüquqi norma və gündəlik həyat praktikası halına gəlib.

Ərəb əlifbası və "Quran" terminologiyası mədəni yaddaşa hopub.

Təsəvvüf Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə kimi şəxsiyyətlər vasitəsilə türk mədəniyyətində sevgi, təmkin və təvazökarlıq mərkəzli mənəvi-əxlaqi model yaradıb. Ayrıca, Mövlana, Hacı Vəli Bektəşi və b. fikir nəhəngləri də öz yerində-öz göyündə...

Bu mərhələdə xalq kodları ilə (örnəyi, epik qəhrəmanlıq obrazları) mistik meyllər arasında bəzi gərginliklər yaşansa da, zamanla ahəngli və harmonik bir birlik formalaşib.

XX yüzildə Türkünstan (Orta Asiya) və Qafqazda, habelə Balkanlarda yaşayan türk xalqları Sovet (sosialist) rejiminin ideoloji və mədəni təzyiqlərinə məruz qalıb. Bu dönmədə gələnkəsl türk mədəniyyəti ciddi sıxışdırılma təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb, bəzən yeraltı məkana çəkilib, bəzən də forma və məzmun baxımından dəyişə-

rək yaşamağa çalışıb.

Əlifba dəyişiklikləri (ərəb - latın - kiril) mədəni yaddaşın qırılmasına yaxud öləlməsinə səbəb olub.

Folklor, xalq musiqisi və ədəbiyyat "sistem içində xalqçılıq" adı altında yenidən kodlaşdırılıb, orijinal kimliyindən uzaqlaşdırılıb. Bəzən folklorun yerini saxta mətnlər - "feyklər" alıb.

Buna baxmayaraq, mədəni dirəniş formalaşib, ailəliçi ötürmələr, milli bayramlar, ozan-aşıq sənəti, ağır ədəbiyyatı kimi yollarla mədəniyyət yaşadılb. Ən başlıcası, ozan-aşıq-akın-baxşı-mənasçı-şəşən yaradıcılığı milli ruhun yaşamasında əsas daşıqlardan olub. Görünür, xalqın ruhi mənəvi çubu ("sterjin") və ya "özündəşəylər" - sair demiş - içimizdəki gücə dayanmamızı təmin edib.

XX yüzilin ikinci yarısından etibarən Günbatar ölkələri ilə artan, sıxlaşan təmaslar türk mədəniyyətində ikili dinamika doğurub: bir tərəfdə çağdaşlaşma və texnoloji uyğunlaşma, digər tərəfdə isə kimlik itirmə qorxusu...

Populyar mədəniyyət, fərdiyyətçilik və rəqəmsallaşma özəlliklə şəhərli və təhsilli təbəqədə geniş yayılıb.

Ailə modeli, icma mərkəzli yaşam, qadın rolu kimi gələnkəsl dəyərlər bu yeni meyllər qarşısında bəzən zəifləməyə başlayıb.

Eyni zamanda, bu qarşılaşma kulturoloji oyanışa da səbəb olub, köklərə dönüş istəyi ilə yeni mədəni layihələr və konseptlər yaranıb.

Türk mədəniyyəti tarix boyu özünü təsirlərə qapadan mədəniyyət olmayıb; əksinə, qarşılıqlı təsirdə möhkəmi qoruyaraq şəxsiyyətini möhkəmləndirən mədəniyyət örnəyi olub. O, təkcə təsirlənməyib, həm də qarşısında mədəniyyətləri yığaraq yeni keyfiyyətlər doğurub.

III. QAZANIMLAR: DİL, SƏNƏT VƏ RİTUALLAR

Türk mədəniyyəti tarix boyu müxtəlif təsirlərlə qarşılaşsa da, bu təsirlərdən həm də bir mədəni irəlləyişlə çıxmağı bacarıb. Türk mədəniyyətinin tarixi, eyni zamanda tərcümənin, uyğunlaşmanın, sintez və yaradıcılığın tarixidir. Türk mədəniyyətinin günümüzədək formalaşdırıldığı əsas qazanımlara - dil, sənət və ritual təcrübələrinə yığcam kulturoloji baxış yetirək -

Türk dili həm də kulturoloji yaddaşın və kimliyin daşıyıcısıdır. Hər bir əlifba dəyişməsi (öz əlifbamız - ərəb - latın - kiril və yenidən latın) mədəni yaddaşa birbaşa təsir edib, lakin türk dili hər dəfə özünü yenidən yaratma gücü (dəyərdim, hünəril) göstərib.

Şifahi mədəniyyət (dastan, bayatı, mani, hoyrat, tapmaca və s.) yüzillər boyu xalqın düşüncə dünyasını qoruyub, bu gün isə yazılı və rəqəmsal ədəbiyyat vasitəsilə davam etdirilir.

"Kut", "yurt", "dör", "toy", "tigin", "budun", "dügər(ri)" kimi sözlər bu gün həm Türkünstanda (Orta Asiyada), həm də Anadoluda anlayış kimi yaşamaqdadır.

Son illər Türk dünyasında orta q terminologiya və yazı sistemləri üzərində aparılan işlər mədəni yaxınlaşmanı sürətləndirib, dilin gələcəyi üçün yeni üfqlər açmaqdadır.

Türk sənəti - sözlə səsin, forma ilə ritmin, inamla estetik duyumun qovuşduğu yaradıcı bir sahədir. Onun bir çox bölməsində həm köçəri yaşamın, həm də saray mədəniyyətinin izləri hiss olunur. Bu sintez Türk dünyasının həm xalq, həm də yüksək sənət formalarını yaşatma gücünü təmin edib.

Musiqi: qopuzdan dombra və saza, sazdan balabana qədər türk musiqisi insanla təbiət arasındakı bağı səs vasitəsilə ifadə edib. Özəlliklə muğam, aşiq musiqisi, baxşı və mənasçı gələnkəsl kulturoloji kodların əsas daşıyıcılarıdır.

Minatür və bəzək sənəti: İslam təsiri ilə zənginləşib, lakin qeyri-fiqirativ, geometrik və kosmoqonik simvollarla türk metafizikasını əks etdirən orijinal üslub qazanıb.

Xalq ədəbiyyatı və teatr: Qaragöz-Hacivat, məddah, aşiq məclisləri (dastan axşamları) kimi şifahi ifa, tanıtım və ya nümayişlər əyləncə ilə təlimi birləşdirərək mədəni ötürməni təmin edib.

Rituallar bir toplumun vaxt və ölüm qarşısında mənəvi dirənişini əks etdirən - görünən ifadə formalarıdır. Türk mədəniyyətində doğum, evlilik, ölüm kimi yaşam çevrəsinə aid törənlər həm inanc, həm də gələnkəsl birləşdirərək, bu günə gəlib çıxıb.

Toy-düyün, Yenigün (Novruz) kimi kollektiv törənlər ictimai birliliyi və tarixlə bağları diri saxlayan praktikalarlardır.

Ailə içindəki adətlər (böyüyə sayğı, əl öpmək, qurban paylama, dua etmə və s.) mədəniyyətin nəsilədən-nəslə ötürülməsində təsirli vasitələrdəndir.

Ziyarət mədəniyyəti və qutsal məkanlar (türbələr, ocaqlar, Manas, Dədə Qorqud, Yəsəvi, Əmrə, Koroğlu və b. ilə bağlı yerlər) məkana bağlı mədəni yaddaşın qorunmasını təmin edib.

Bu üç əsas sütun - dil, sənət və ritual - bir araya gəldikdə, türk mədəniyyətinin bu gün və gələcəyini formalaşdıracaq potensiala malik olduğu aydın görünür. Onlar orta q türk kimliyinin zəhni, estetik və sosial əsaslarıdır.

(ardı var)

Əkbər QOŞALI